

“ШАНУЙЦЕ РОДНУЮ БЕЛАРУСКУЮ МОВУ!..”

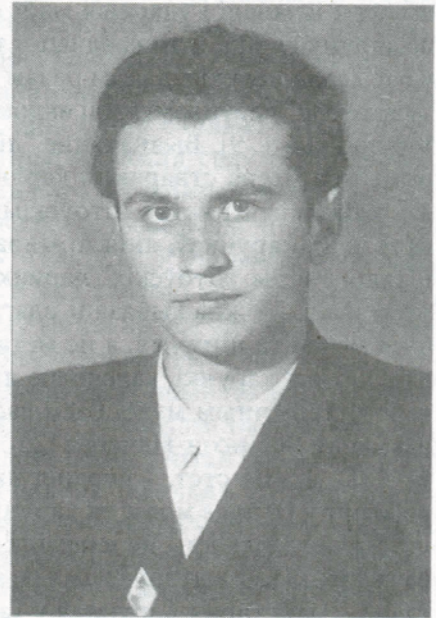
ДА 80-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ ЛАЎРЭАТА ДЗЯРЖАЎНАЙ ПРЭМІІ БЕЛАРУСІ АРСЕНЯ ЛІСА

Калі б мне давялося назваць дзесяць жыхароў Рэспублікі Беларусь, якія вельмі шануюць родную беларускую мову, то сярод іх абавязкова было б імя таленавітага вучонага-фалькларыста, літаратуразнаўцы, літаратурнага крытыка, гісторыка беларускай дзяржаўнасці, мастацтвазнаўцы, краязнаўцы, этнографа, паэта, кінасцэнарыста, рэдактара, мемуарыста, суаўтара вучэбных дапаможнікаў для ВНУ і, нарэшце, вучонага-энцыклапедыста Арсеня Сяргеевіча Ліса. Ва ўсёй Беларусі, бадай, не знойдзеш іншага вучонага і пісьменніка, у каго 99% навуковых прац і літаратурных твораў былі б напісаны толькі на беларускай мове.

Яго малая радзіма – невялічкая вёсачка (каля 30 хат) Вётхава Маладзечанскага павета Віленскага ваяводства (цяпер Смаргонскі раён на Гродзеншчыне). Маленькім хлапчуком Арсень разам з бацькам чытаў пры лямпе “Каўказскага палонніка” Льва Талстога і думаў, што ўсе страшныя прыгоды з Жыліным і Кастыліным адбываліся недзе там, каля роднай вёскі – за Паніззем, Сініцай, Загор’ем... Хутка хлопчык чытаў ужо кніжкі на беларускай мове. Праз шмат гадоў Арсень Сяргеевіч узгадваў:

«Пашана да мастацкага слова здаўна жыла ў нашай хаце. І адчуванне яго небудзённасці можна было пераняць з вуснаў родных і блізкіх. Яшчэ да таго, як перакінуць цераз плячо дзедаву паляўнічую сумку і адправіцца ў Залескую школу (ад станцыі Залессе да вёскі Вётхава палявымі сцежкамі было менш за паўгадзіны хады. – Э. І.), я мог расказаць “Хто ты гэткі?” Купалы і “Не чурайся” Багушэвіча. Каб прадэкламаваць іх, заўсёды знаходзіў нейкую зачэпку, нагоду мамін брат дзядзька Грышка. Ведалі гэтыя вершы, як і шмат іншых, і бацькі. Коласавы “Родныя вобразы”, “Ліпы старыя” маці спявала. У перамешку з народнымі спявала яна яшчэ некалькі песень на словы Буйлы. У студэнцкія гады, прыехаўшы з Мінска, я часам мог пачуць, як яны ўдваіх з бацькам нападугаласа ўспаміналі песні маладосці “Гэй, наперад!”, “Не пагаснуць зоркі ў небе” на словы Купалы, багдановічаўскую “Зорку Венеру”... А для маці яны азначалі яшчэ нейкую неад’емную, важную часцінку яе дзявочай вясны» [1].

З таямніцай было звязана для малога Арсеня імя мужа яго цёткі (сястры маці) Марысі – паэта Алеся Салагуба, які за рэвалюцыйную дзейнасць двойчы сядзеў у Лукішскай турме. Маці ведала

на памяць некаторыя яго астрожныя вершы і часам спявала:

*Помніш пару красавання,
Шэлест буйных каласоў,
Ты падарыла каханне,
Першы дзявочасці сон...*

Калі пачалася Вялікая Айчынная вайна, Арсеню Лісу было ўжо сем гадоў. А недзе праз год-два хлопчыку трапілі ў рукі два даўнейшыя выданні, што, як пазней зразумеў, моцна паўплывалі на яго далучэнне да мастацкага слова. Былі гэта “Другое чытанне для дзетак беларусаў” Якуба Коласа і чытанка “Родны край” Леанілы Чарняўскай – жонкі Максіма Гарэцкага. У тых кнігах, на думку навукоўцы, была і паэзія, простая, пранікнёная, як матчына песня.

Яшчэ больш палюбіў Арсень Сяргеевіч роднае слова, калі ў 1951 г. стаў студэнтам філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Значна паўплывалі на яго не толькі лекцыі дактароў філалагічных навук Юльяна Сяргеевіча Пшыркова і Міхася Рыгоравіча Ларчанкі, зачараваных беларускай мовай і літаратурай, але і сустрэчы студэнтаў філфака з вядомымі беларускімі пісьменнікамі Максімам Танкам, Аленай Васілевіч, выдатным дзеячам музычнага мастацтва Рыгорам Шырмам.

Мала каму вядома, што кіраўніком дыпломнай работы пяцікурсніка Арсеня Ліса быў кандыдат філалагічных навук, будучы народны пісьменнік Беларусі Іван Навуменка.

Пасля заканчэння БДУ А. Ліс працаваў загадчыкам педагагічнага кабінета Шаркаўшчынскага раёна і настаўнікам літаратуры ў раённым цэнтры.

Шмат дала яму і праца ў рэдакцыі мастацкай літаратуры Белдзяржвыдавецтва. Менавіта там, на рэдактарскай пасадзе, Арсень Сяргеевіч бліжэй прыгледзеўся да літаратуры. Да таго, хто і як яе стварае. Працуючы над рукапісамі, ён не раз адчуваў вострае жаданне пісаць... Праз 12 гадоў пасля гэтага А. Ліс занатоўваў: "Я быў бы шчаслівы навучыцца словам перадаць трывогі і радасці пошукаў людзей творчай думкі, іх творчае гарэнне, шырэі паказаць добры чалавечы плён іхняе працы".

З 1959 г. Арсень Сяргеевіч працаваў у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук Беларусі, дзе прайшоў шлях ад малодшага навуковага супрацоўніка да загадчыка аддзела. У гэтай установе ён стаў доктарам філалагічных навук, лаўрэатам Дзяржаўнай прэміі Беларусі.

Любоў да роднага слова пранізвае амаль усе навуковыя працы і літаратурныя творы, артыкулы і рэцэнзіі гэтай творчай асобы.

40 гадоў таму, у 1974 г., у выдавецтве "Навука і тэхніка" выйшла ў свет манаграфія Арсеня Ліса "Купальскія песні", рэдактарам якой стаў вядомы беларускі літаратуразнаўца Уладзімір Калеснік. Гэтую кнігу без перабольшвання можна назваць гімнам беларускаму Купаллю.

Аналізуючы генезіс купальскіх звычаяў, Арсень Сяргеевіч адзначае: «Звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў песнях (з запісаў XIX ст.) слова "сонца" двойчы паўтараецца перад кожным радком або як рэфрэн у канцы радкоў:

*Сонейка, чаму Янава ночка невялічка?
Сонейка, сонейка, бо ты рана ўсходзіш...*

*Сонейка, сонейка, Ян з Пятром ходзяць,
Сонейка, да жыта глядзяць...*

*Купальская ночка кароткая, сонейка, сонейка!
Сонейка рана заходзіла. Сонейка, сонейка!»*

[2, с. 40].

Характарызуючы купальскія абрады і песні абрадавай канвы, А. Ліс разглядае песню "Пойдзем мы, пойдзем мы, дзевачкі". На думку даследчыка, яна настолькі цэльная і гарманічная як твор, што мэтазгодна прыводзіць яе цалкам. Дарэчы, песня практычна не мае варыянтаў і запісана незадоўга да выхаду кнігі "Купальскія песні":

*Пойдзем мы, пойдзем мы, дзевачкі,
А за мора ў красачкі,
А за мора, а за мора ў красачкі,
У сінія васілёчкі.
У сінія, у сінія васілёчкі,
Баравыя цвяточкі.*

*Аглянёмся, аглянёмся, дзевачкі,
Хто за намі гоніцца.
А гоніцца, а гоніцца за намі
Малады ды прыгожы.
Возьмем мы, возьмем мы, дзевачкі,
Маладога пад рукі.
Укінем, укінем мы, дзевачкі,
Маладога пад ручкі,
Укінем, укінем мы, дзевачкі,
Маладога ў падушкі.
Пярсцёнкам, пярсцёнкам, пярсцёнкам закоцім,
Хусткаю замяцём.
Хусткаю, хусткаю замяцём,
Самі ў красачкі пойдзем*

(запісаў В. Бурносаў у 1965 г. у г. Талачыне. – Э. І.)

[2, с. 61].

Адзін з самых цікавых раздзелаў названай манаграфіі – "Баладныя песні Купалля". Арсень Ліс акцэнтуюе ўвагу чытача на тым, што тыповай баладай сямейна-бытавога плану з вызначэннем праз агульнае гора (смерць маладога мужа) меры сваяцкіх, чалавечых адносін паміж мужам і жонкай, сынам і маці, братам і сястрой з'яўляецца купальская песня "Ой, памёр, ой, памёр Іваначка". У іншых варыянтах яна мае назвы "Ой, ляжыць казак забіты ў мяжы", "Над рэчкаю стаіць каліна".

У запісе гэтай песні, зробленым М. Гваздзёвым у 1967 г. у в. Плешчыцы Шклоўскага раёна, вобразы жанчын, пераўвасобленых у птушак, – з'ява, даволі характэрная для балады:

*Ай, памёр, ай, памёр Іванічка,
Некаму ж па ім плакаці:
Маці старэнька, сястра маленька.
Жана малада – не прыступіцца.
Як прыляцелі тры ластаўкі.
Ай, адна села ў галовачцы,
Другая села на грудзечкі,
Трэцяя села ў ножачкі.
У галовачках родна мамачка.
А на грудзечках родна сястрыца.
А ў ножачках, то жана яго...*

Яскравае пацвярджэнне таго, з якой пашанай ставіцца таленавіты вучоны-фалькларыст да роднага слова, – кніга "Валачобныя песні" А. Ліса, што ўбачыла свет у 1989 г. Менавіта ў гэтых песнях усяляюцца розум і працавітасць земляроба, цікава паэтызуецца праца на зямлі. Ва ўступе да названага выдання Арсень Сяргеевіч заўважае: "Гэта своеасаблівы паэтычны эпос, дзе праца ратая і сейбіта ўзнята да вышыні, важнасці здзяйсненняў эпічных герояў... Невыпадкова, відаць, у валачобнай паэзіі беларусаў слова дасягае незвычайнай выяўленчай выразнасці, мастацкай прадуктыўнасці, пераліваецца ўсімі гранямі, адценнямі характава. Як вядома, свой выяў-

ленчы патэнцыял, моц кожная мова раскрывае ў сапраўды вяршынных узлётах нацыянальнага паэтычнага генія. Да такіх вяршынь беларускай мастацка-паэтычнай культуры, бясспрэчна, адносяцца валачобныя песні” [3, с. 7].

Прыкладам майстэрскага валодання і сапраўднага разумення роднага слова з’яўляецца кніга “Жніўныя песні” (1993) Арсена Ліса. Нельга не пагадзіцца з наступнай думкай аўтара, выказанай у выданні: “Жніўныя песні – жывое сведчанне таго, што беларуская народная творчасць, у тым ліку паэзія земляробчага календара, або гадавое кола песень, імкнуліся да ўсё шырэйшага ахопу розных праяў жыцця і эстэтычнай кадыфікацыі іх у паэтычна-выяўленчых вобразах. Сведчанне высокага ўмельства ўвасобіць шматгалоссе жыцця ў гаваркім, вобразна-паэтычным слове”.

Шматлікім чытачам, якія любяць наведваць розныя гарады Беларусі, дзе на рэспубліканскім узроўні адзначаецца старадаўняе свята беларусаў Дажынкі, звязанае з заканчэннем жніва, раю пазнаёміцца з раздзелам названай кнігі А. Ліса пад назвай “Дажынкавыя песні”.

Пасля абароны доктарскай дысертацыі і выпуску манаграфіі “Каляндарна-абрадавая творчасць беларусаў: сістэма жанраў. Эстэтычны аспект” (1998) Арсена Сяргеевіча пачалі называць класікам беларускай фалькларыстыкі. Многім запалі ў сэрца палымяныя радкі з гэтай кнігі: “Менавіта класічны фальклор і беларуская мова з яе старадаўнімі традыцыямі пісьменнасці, дзяржаўнасці далі магчымасць беларусам ідэнтыфікавацца як асобны, самастойны этнас і паставіць гістарычную задачу яго адраджэння ўжо на нацыянальным узроўні”.

Умелым спалучэннем навуковасці і займальнасці вызначаецца грунтоўная манаграфія “Беларуская каляндарна-абрадавая песня ў кантэксце фальклорных традыцый славян” А. Ліса, што выйшла ў свет у выдавецтве “Беларуская навука” ў 2008 г. На мой погляд, адна з найважнейшых вартасцей гэтай кнігі – выяўленне прыярытэтаў, агульнага і адметнага ў традыцыйнай культуры славянскіх народаў. Праз усё выданне пранесена любоў аўтара да роднай мовы, гонар за тое, што яна займае вартасце сярод іншых славянскіх моў. Толькі вучоны еўрапейскага ўзроўню мог зрабіць такую глыбокую і змястоўную выснову: “Пры адназначным тыпалагічным сыходжанні фальклорна-этнаграфічнага комплексу Купалля ў беларусаў і ўкраінцаў абедзве этнатрадыцыі дэманструюць сюжэтнае багацце і пэўную жанравую непаўторнасць. Прыкметную адметнасць корпусу беларускіх купальскіх песень прыдае прысутнасць у яго складзе значнага ліку балад, у якіх паслядоўна адлюстроўваліся маральна-этычныя ўстаноўкі этнасу, звязаныя з спецыфі-

кай архаічнага звычаю. Ні ў адным з каляндарна-абрадавых цыклаў беларусаў не прадстаўлена так маштабна і эстэтычна-вобразная песенная смежавая культура, як у Купаллі. Ва ўкраінскай жа песеннай традыцыі Купалы дамінантна абазначыўся пласт любоўнай лірыкі, спароджаны святкаваннем моладдзю дня летняга сонцастаяння на ўлонні апагея росквіту прыроды” [4].

Асобнае месца сярод кніг Арсена Ліса займаюць мастацтвазнаўчыя нарысы “Песню – у спадчыну” (1989), прысвечаныя маці. У першым з іх “Пявуння з Сінькевіч” аўтар апавядае пра цудоўную жанчыну Аўдоццю Клеўжыц і яе песні. Вось песня-вяшчуння аб набліжэнні сімвалічных калядных госцікаў – памагатых земляроба-аратага:

*Насцілайце сталы, накладайце хлябы
Да прыйдуць к нам да тры госцікі:
Адзін госцічак – свецел месячык,
Другі госцічак – ясна сонейка.
Трэці госцічак – дробен дожджычак...*

Ні ў якой меры не прыніжаючы вартасці іншых нарысаў, адзначу, што самымі цікавымі з іх лічу артыкулы пра рупліўца беларускай песні Антона Грыневіча, братаў Максіма і Гаўрылу Гарэцкіх, а таксама пра кампазітара і грамадскага дзеяча Міхала Клеафаса Агінскага.

Менавіта такія таленавітыя навукоўцы і літаратары, як Арсень Ліс, маюць, на мой погляд, маральнае права выдаваць збор уласных твораў. Ён марыў пра гэта шмат гадоў, але ажыццявілася задума толькі ў 2010 г., калі выйшла кніга яго пад назвай “Gloria victis” аб’ёмам 754 старонкі.

Ацэньваючы каштоўнасць матэрыялаў, што ўвайшлі ў гэтае выданне, не магу не адзначыць арыгінальныя артыкулы пра жыццё і творчасць братаў Максіма і Гаўрылы Гарэцкіх, Максіма Танка, Уладзіміра Караткевіча і абагульняльны артыкул “Мастацкая літаратура Заходняй Беларусі”.

Максім Танк лічыў Арсена Ліса сваім сябрам і падчас сустрэч дзяліўся тым, што хвалявала, народны паэт Беларусі па-сапраўднаму даяраў яму. Тым большую цікавасць і каштоўнасць набываюць радкі артыкула-ўспамінаў Арсена Сяргеевіча “Максім Танк: на разломе эпохі”, што датуецца 1997 годам: «Паэт, натуральна, аглядаўся на перажытае, пройдзены шлях, думаў пра свае творчыя здабыткі, іх лёс. Не магло не бянтэжыць, што на два апошнія зборнікі – “Збор калосся” і “Мой каўчэг” – не было водгукаў. Зноў паміж слоў сказаў, што нікім не заўважанай аказалася паэма пра Мікалая Дворнікава. Аб’ектыўная прычына маўчання крытыкі – не ў слабасці твораў гэтых кніг. Інтэлектуальна-мастацкая вышыня іх вялікая. Што да паэмы пра

Дворнікава, то яна па-свойму наватарская. Ва ўсякім разе, мастацкі ўзровень яе хіба толькі ў сноба можа выклікаць сумненні. Але ў апошнія дзесяцігоддзе грамадская, у тым ліку крытычна-мастацкая думка рэзка павярнулася да вострых праблем, знакавых рэалій сучаснасці. А праблематыка, мастацкі свет той жа, бясспрэчна, таленавіта зробленай паэмы пра Дворнікава ляжалі ў іншай плоскасці, адносіліся да мінулага, што сёння не пралівала святла на праблематыку сучаснага жыцця...

Паэтычная скарбніца, пазначаная літаратурным імем Максім Танк – вялікая, і беларусам ёсць што ўзяць з яе ў будучыню» [5, с. 228 – 229].

1986 годам датуецца ўспамін Арсеня Ліса пад назвай “Уладзімір Караткевіч: 3 любасцю, думна, годна”. Дапытліваму чытачу цяжка адарвацца ад матэрыялу пра шматразовыя сустрэчы з чалавекам, чыя творчасць складае гонар беларускай культуры. Не забудзем, што апошнія 30 гадоў з беларускіх пісьменнікаў за мяжой больш за ўсё перакладаюць Васіля Быкава і Уладзіміра Караткевіча.

Арсень Сяргеевіч узгадваў: «З пачатку 1970-х гадоў Валодзя Караткевіч досыць часта бываў у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. У сектары збору помнікаў гісторыі і культуры Беларусі тады стала працаваць яго жонка, і паэт не прапускаў, здаецца, ніводнай экспедыцыі, ладжанай навукоўцамі. Разам даследаваў помнікі старога дойлідства, адшукваў на гарышчах, у закамарах культавых пабудов стародаўнія абразы, корпаўся ў кніжных крыніцах, каб знайсці звесткі пра тую ці іншую памятку даўніны. Паэт удзельнічаў у няпростай рабоце над рэстаўрацыяй духоўнай гісторыі свайго народа. Пошук, збор, пазнанне, невядомыя мясціны і людзі – гэта была яго стыхія. Ён жыў ёю і дыхаў на поўныя грудзі...

У адной з яго, спланаваных сябрамі, пісьменных паездак на Палессе давялося выпадкова спаткацца. Збіраў Валодзя тады, як зразумеў я пазней, матэрыял для эсэ “Званы ў прадоннях азёр”... Валодзь з сябрамі сустрэлі ў Давыд-Гарадку. Паэт адразу зацікавіўся, а як і што мы запісваем. Выказаў пажаданне, каб узялі яго з сабою на запіс. Паехалі разам на пашу, дзе, як і спадзяваліся, засталі грамадку звонкагалосых даярак, дзяўчат і жанок. Яны пасля сабраліся ў кружок ля магнітафона. Напайлі нас свежым малаком ды сышнулі трохі песень... Валодзя на хаду падхопіў звонка-працяжныя тутэйшыя песні, жартаваў, смяяўся, быццам быў у гэтым гурце даўно...

На развітанне паэт папрасіў мяне даць яму адну з запісаных тут песень, не выбіраючы, якая зверху ляжыць. Я ўключыў магнітафон, і Валодзя хуценька перапісаў у бланк першую песню, што прагучала са стужкі...» [5, с. 738 – 739].

Між іншым, не ўсім чытачам вядома, што Арсень Ліс – паэт. Яго даволі шматлікія вершы з’яўляліся ў 1950 – 1960-я гг. у перыядычным друку нашай рэспублікі. У вольны час, калі здаецца добры настрой, ён і сёння піша вершы на розныя тэмы. Прыкладзём адзін з іх, напісаны ў 1971 г., але яшчэ нідзе не друкаваны:

*Я коньмі кіраваў, у іхніх чорных грывах
Звінела, пела медзь і танцаваў віхор,
У тваіх вачах маланкай палахлівай
Успыхаваў і гас без слоў дакор.
Насустрэч беглі родныя імшары,
Ахутаныя шызаю смугой.
І заход скрозь марозлівым нажарам
Успыхнуў па-над белаю зямлёй.
Ты прытулілася і змоўкла, коні-птахі
Капытам ледзь краналі звонкі дол,
Над шляхам распласталіся з размаху.
Здалося, кружыцца ўсё й падае наўкол.

Замоўкла бомаў тых трымценне,
З шляхоў далёкіх коней не вярнуць,
Няздзейсненыя мары-летуценні,
Як хмары разарваныя, плывуць...*

Нягледзячы на паважаны ўзрост, Арсень Сяргеевіч Ліс яшчэ поўны цікавых ідэй, якія спадзяецца ажыццявіць.

...У свой час аўтар гэтых радкоў працаваў прафесарам кафедры культуралогіі факультэта міжнародных адносін Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і кіраваў фальклорна-этнаграфічнай практыкай студэнтаў. Арсень Сяргеевіч Ліс, загадчык аддзела фальклору Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук, падчас сустрэчы са студэнтамі апантана раскажваў пра развіццё фалькларыстыкі ў Рэспубліцы Беларусь. Памятаю апошнія словы яго выступлення: «Чытайце часопіс “Роднае слова”! Любіце нашу культуру і шануйце роднае беларускае слова!»

Гэтымі словамі мне хочацца закончыць нарыс пра беларускага вучонага-энцыклапедыста Арсеня Ліса.

Спіс літаратуры

1. Ліс, А. Ад матчыных песень / А. Ліс // Вытокі песні. Аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў. – Мінск, 1973. – С. 131.
2. Ліс, А. Купальскія песні / А. Ліс. – Мінск, 1974.
3. Ліс, А. Валачобныя песні / А. Ліс. – Мінск, 1989.
4. Ліс, А. С. Беларуская каляндарна-абрадавая песня ў кантэксце фальклорных традыцый славян / А. С. Ліс. – Мінск, 2008. – С. 294.
5. Ліс, А. Gloria victis / А. Ліс. – Мінск, 2010.

Эмануіл ІОФЕ,
прафесар БДПУ імя Максіма Танка,
доктар гістарычных навук.